

Zbigniew Osiński

**Działania aparatu bezpieczeństwa wobec oświaty
na Lubelszczyźnie w latach 1944 – 1989**

Lublin 2013

Spis treści

Spis treści	
Wstęp.....	
Część I. Główni aktorzy	
Rozdział I. Lubelszczyzna.....	
Rozdział II. Oświata	
Struktury.....	
Pedagogika autorytarna oraz indoktrynacja ideologiczno-polityczna.....	
Rozdział III. Aparat bezpieczeństwa.....	
Struktury.....	
Charakterystyka pracy operacyjnej	
Część II. Lubelska oświata w pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa.....	
Rozdział I. Osobowe źródła informacji.....	
Rozdział II. Nauczyciel rozpracowywanym figurantem i totalnie nadzorowanym pracownikiem	
Rozdział III. Szkoła obiektem systematycznej inwigilacji	
Rozdział IV. Walka z religią w szkole	
Rozdział V. Walka z nauczycielską „Solidarnością”	
Rozdział VI. Zwalczanie niezależnej i opozycyjnej działalności uczniów szkół średnich.....	
Zakończenie	
Bibliografia.....	
Źródła	
Źródła archiwalne.....	
Akty prawne	
Materiały różne zakwalifikowane jako źródła drukowane.....	
Opracowania.....	
Indeks osobowy.....	
Aneksy.....	

Wstęp

Ustrój realnego socjalizmu¹ (państwowa własność środków produkcji, centralnie sterowana, planowa gospodarka i monopol rządzącej grupy na władzę, wsparte ideologią marksistowsko-leninowską), wprowadzany w Polsce od lipca 1944 r., budowany był na kilku podstawowych filarach, m.in.: partii (Polska Partia Robotnicza/Polska Zjednoczona Partia Robotnicza) posiadającej monopol władzy i ideologii, aparacie represji (obejmującym aparat bezpieczeństwa, wojsko oraz wymiar sprawiedliwości) stojącym na straży tego monopolu oraz oświacie, która wspierana przez środki masowego przekazu miała ukształtować nowego człowieka o poglądach i mentalności zgodnej z potrzebami ustroju i władzy. Zarówno oświata jak i aparat represji podporządkowane były nie tylko administracji państwowej, lecz przede wszystkim aparatowi partyjnemu. Partia określała cele, które miała osiągnąć oświata, administracja oświatowa wdrażała posunięcia zapewniające osiągnięcie przez szkoły partyjnych celów, a aparat bezpieczeństwa pilnował, by nauczyciele i uczniowie nie stanowili zagrożenia dla politycznego i ideologicznego monopolu rządzącej partii. Obraz oświaty w okresie Polski Ludowej/Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej będzie niepełny bez uwzględnienia roli aparatu partyjnego i aparatu bezpieczeństwa. O ile rola PPR/PZPR w dziejach oświaty uwzględniona została w wielu badaniach, o tyle rola aparatu bezpieczeństwa nie doczekała się jeszcze należytej uwagi ze strony historyków.

Pojęciem *aparat bezpieczeństwa* lub *organy bezpieczeństwa* historycy określają te struktury administracji państwowej i sił zbrojnych, które służyły początkowo zdobyciu, a następnie utrzymaniu i umocnieniu władzy przez partię odwołującą się do ideologii marksizmu-leninizmu. W niniejszej pracy pojęciem tym określane będą struktury (Urzędy Bezpieczeństwa) podległe początkowo Resortowi Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (1944), a następnie Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego (1945-1954) i Komitetowi ds. Bezpieczeństwa Publicznego (1954-1956) oraz struktury Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1956-1989) - pion Służby Bezpieczeństwa, które zakresem swoich działań obejmowały oświatę. Struktury przynależne do sił zbrojnych zostały pominięte ze względu na fakt, iż nie zajmowały się oświatą.

Pojęcie *oświata* używane jest często zamiennie z wyrażeniem *system oświaty*. Według „*Słownika Pedagogicznego*” Wincentego Okonia² jest to ogół odpowiednio powiązanych ze sobą placówek i instytucji wychowania bezpośredniego i pośredniego, umożliwiających

---

¹ Ustrój zwany przez niektórych autorów zachodnich związanych z lewicą „kapitalizmem państwowym” – patrz: Chris Harman, *Kapitalizm zombi. Globalny kryzys i aktualność myśli Marksa*, Warszawa 2011.

² Wincenty Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992.

obywatelom zdobywanie ogólnego i zawodowego wykształcenia oraz wszechstronny rozwój osobowości. System oświaty tworzą:

1. System szkolny obejmujący szkoły ogólnokształcące, zawodowe i wyższe.
2. System wychowania w okresie przedszkolnym.
3. System kształcenia i wychowania równoległego lub pozaszkolnego.

W niniejszej pracy pojęcie *oświata* zostało zawężone do systemu szkolnego obejmującego szkoły ogólnokształcące i zawodowe na poziomie podstawowym i średnim, a także niektóre elementy systemu kształcenia i wychowania pozaszkolnego, gdyż tak właśnie rozumiany system oświaty pozostawał w kręgach zainteresowania aparatu bezpieczeństwa. Celowo został pominięty problem rozpracowywania i nadzorowania szkolnictwa wyższego, gdyż stanowi on odrębne i obszerne zadanie badawcze.

W związku z tym, że oświata na Lubelszczyźnie stanowiła integralną część oświaty krajowej, dla jej pełnego zaprezentowania konieczny był opis struktur, instytucji, zasad i reguł dotyczących całego systemu szkolnego w Polsce. Zwrócono przy tym uwagę na czynniki, które sprawiały, że oświata stawała się obiektem zainteresowania aparatu bezpieczeństwa. Z podobnego powodu analiza działań UB i SB na Lubelszczyźnie wymagała częstego odwoływania się do funkcjonowania całości struktur organów bezpieczeństwa.

Działania aparatu bezpieczeństwa państwa w okresie Polski Ludowej/PRL zaczęto w sposób naukowy badać dopiero po zmianie ustroju. Wcześniej cenzura i autocenzura nie dopuszczała do publikacji obiektywnych wyników badań ciemnych stron systemu realnego socjalizmu. Prace pisane przez funkcjonariuszy resortu spraw wewnętrznych lub aparatu partyjnego trudno uznać za naukowe, to raczej hagiografia. Poza tym, nie były one publikowane w sposób zapewniający powszechny dostęp. Brakowało dostępu do wielu źródeł, zwłaszcza tych zgromadzonych przez aparat bezpieczeństwa i aparat partyjny. W związku z tym historycy omijali tę problematykę, podobnie jak wiele innych zagadnień niewygodnych dla ówczesnych władz partyjno-państwowych i systemu społeczno-politycznego. Po roku 1989 sytuacja zaczęła powoli ulegać zmianie. W 1997 r. wyniki swoich badań nad dziejami aparatu bezpieczeństwa opublikował Henryk Dominiczak³. Opisał on przemiany strukturalne, metody działań oraz główne obszary zainteresowań aparatu bezpieczeństwa w całym okresie istnienia PRL. Wykazał zależność pomiędzy działalnością tej instytucji, a sytuacją polityczną w kraju i wyodrębnił trzy zasadnicze etapy: czasy Bolesława Bieruta (1944-1956), czasy Władysława Gomułki (1956-1970) oraz czasy

---

³Henryk Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990*, Warszawa 1997.

Edwarda Gierka i Wojciecha Jaruzelskiego (1971-1990). W każdym z tych etapów scharakteryzował rozwój struktur organizacyjnych aparatu bezpieczeństwa od szczebla centralnego do miejskiego i powiatowego oraz ich działalność wobec poszczególnych dziedzin życia społeczno-politycznego i gospodarczego kraju. Jednakże oddziaływania tych struktur na oświatę wspomniane są jedynie incydentalnie. Wymieniona publikacja pozwala wyrobić sobie ogólny obraz funkcjonowania aparatu bezpieczeństwa państwa, jednakże jej przydatność do zrozumienia polityki państwa i służb specjalnych wobec szkoły, uczniów i nauczycieli jest raczej niewielka.

Badania dziejów aparatu bezpieczeństwa uległy znacznemu rozwojowi i przyspieszeniu po rozpoczęciu działalności przez Instytut Pamięci Narodowej i szerokim udostępnieniu archiwaliów wytworzonych przez organy bezpieczeństwa. Efektem była m.in. książka „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944-1956*⁴. Przedstawiono w niej pierwsze lata działalności UB, zwłaszcza problemy związane z doborem kadr, wrogim stosunkiem społeczeństwa do nowych władz oraz pełną zależnością resortu od sowieckich mocodawców. Omówiono także działania wymierzone w polityczną i zbrojną opozycję oraz metody pracy śledczej. Z kolei Filip Musiał bardzo dokładnie scharakteryzował wszelkie przejawy i zasady pracy operacyjnej SB po 1970 roku⁵. Pod redakcją tego badacza ukazała się także publikacja wyjaśniająca wiele aspektów pozyskiwania i wykorzystywania osobowych źródeł informacji⁶. W 2007 r. swoją wersję dziejów organów bezpieczeństwa opublikował Ryszard Terlecki⁷. Praca ta, co prawda pozbawiona jest aparatu naukowego w postaci przypisów i bibliografii, niemniej napisana barwnym językiem, zawiera znaczne ilości ciekawych informacji na temat działań UB i SB. Podobnie jak książka H. Dominiczaka, problemy oddziaływań aparatu bezpieczeństwa na oświatę traktuje marginalnie. Powyższa uwaga odnosi się także do innych prac poświęconych różnorodnym aspektom działań organów bezpieczeństwa w PRL⁸. W roku 2010 ukazała się obszerna praca *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego*⁹ prezentująca syntezę dziejów aparatu bezpieczeństwa w kilku krajach dawnego bloku sowieckiego, w której rozdział

---

⁴ „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944-1956*, red. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa 2005.

⁵ Filip Musiał, *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970 – 1989)*, Kraków 2007.

⁶ *Osobowe źródła informacji – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2008.

⁷ Ryszard Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944-1990*, Kraków 2007.

⁸ Sławomir Cenckiewicz, *Oczami bezpieki. Szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL*, Kraków 2004; Henryk Głębocki, *Policja tajna przy robocie. Z dziejów państwa policyjnego w PRL*, Kraków 2005.

⁹ *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku wschodniego 1944-1989*, red. Ł. Kamiński, K. Persak, Warszawa 2010.

poświęcony UB i SB przygotowali Antoni Dudek i Andrzej Paczkowski. Podobnie jak wcześniejsze prace, także i ta nie dotyczy oddziaływania aparatu bezpieczeństwa na oświatę. Wiele interesujących artykułów na temat struktur, liczebności, personaliów i pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa przynoszą kolejne numery czasopism „Pamięć i Sprawiedliwość”¹⁰ i „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944-1989”¹¹. Z tym, że problemy oddziaływania organów bezpieczeństwa na oświatę, jak na razie, traktowane są przez autorów poszczególnych artykułów raczej marginalnie.

Istotne dla poznania oddziaływań organów bezpieczeństwa i aparatu partyjnego na oświatę w Chełmskiem i Zamojskiem w okresie 1980-1989 są prace Eugeniusza Wilkowskiego. Bardzo sumiennie wynotował on wszelkie informacje dotyczące tej problematyki znalezione w aktach lokalnych struktur PZPR i „Solidarności”, zgromadzonych w archiwach państwowych w Chełmie i Zamościu oraz w aktach SB, zgromadzonych w lubelskim oddziale IPN¹². Kolejne, istotne dla niniejszej pracy pozycje prezentują działalność nauczycielskiej „Solidarności”. Książka Teresy Bochwic – *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980-1989*¹³ - poświęcona jest głównie Regionowi Mazowsze, a prace dotyczące „Solidarności” nauczycieli na Lubelszczyźnie opublikował Zygmunt Łupina¹⁴. Cechą wspólną tych autorów jest ich wcześniejsze zaangażowanie w działalność „Solidarności” i opozycji w latach osiemdziesiątych. Wystąpili więc w potrójnej roli – świadka, uczestnika i badacza – co mogło w istotny sposób wpłynąć na postrzeganie opisywanych wydarzeń i procesów. Stąd też ich prace potraktowano głównie jako źródło informacji faktograficznych oraz wiedzy o poglądach jednej ze stron badanych wydarzeń.

Kilka publikacji prezentuje rolę aparatu bezpieczeństwa w walce komunistów o młode pokolenie i przeciwko niemu, głównie w okresie do 1956 roku. Jacek W. Wołoszyn opisał zasady pracy UB w środowiskach młodzieżowych Lubelszczyzny, scharakteryzował funkcjonującą w nim sieć agenturalną oraz wykrywanie i likwidowanie młodzieżowych

---

¹⁰ Spisy treści poszczególnych wydań tego pisma oraz pełne teksty artykułów z numerów 1-15 (stan na lipiec 2012 r.) dostępne są na stronie http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/236/Pamiec_i_Sprawiedliwosc.html. [wszystkie adresy WWW aktualne w czerwcu 2012 r.]

¹¹ Spisy treści poszczególnych numerów dostępne na stronie http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/237/Aparat_Represji_w_Polsce_Ludowej_1944-1989.html.

¹² Eugeniusz Wilkowski, „Solidarność” na ziemi biłgorajskiej w latach 1980-1989, Chełm 2010; tenże, „Solidarność” na ziemi zamojskiej w latach 1980-1989, Chełm 2009; tenże, „Solidarność” w Chełmskiem w latach 1980-1989, Chełm 2010.

¹³ Teresa Bochwic, *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980-1989*, Warszawa 2000.

¹⁴ Zygmunt Łupina, *Solidarność nauczycielska Regionu Środkowowschodniego 1980-1989*, Lublin 2009; Jan Autor (Zygmunt Łupina), *Strajk nauczycieli Lubelszczyzny 19 XI 1981-3 XII 1981*, IN PLUS, Warszawa 1988.

organizacji konspiracyjnych¹⁵. Tej samej problematyki dotyczy także książka *Druga konspiracja niepodległościowa. Tajne organizacje młodzieży szkolnej Lublina i Lubelszczyzny w latach 1944-1956*¹⁶. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe z terenu województwa rzeszowskiego opisał Eugeniusz Bachta¹⁷. Kolejnym źródłem wiedzy o wpływie aparatu bezpieczeństwa na młodzież i oświatę w okresie stalinowskim są prace Marka Wierzbickiego poświęcone dziejom ZMP¹⁸. Wiele informacji o inwigilowaniu młodzieży przez UB i SB przyniosła praca *Młodzież w oporze społecznym 1944-1989*¹⁹. Znajdziemy w niej informacje o różnych formach antykomunistycznego zaangażowania młodzieży, począwszy od udziału w *dorosłej* konspiracji, poprzez konspirację młodzieżową, masowe protesty społeczne, aż po działalność w duszpasterstwach akademickich i samorządzie społecznym. Ramy chronologiczne obejmują cały okres Polski Ludowej, niemniej zdecydowana większość materiałów poświęcona została wydarzeniom z lat 1944–1956, co wydaje się dobrze odzwierciedlać aktualny stan badań nad tym aspektem naszej historii najnowszej.

Wspomnieć należy także o książce *Marzenia o orle w koronie. Nauczyciele i młodzież Polski północno-wschodniej wobec władzy w latach 1980-1986*²⁰, w której opisane są postawy, działalność polityczna i społeczna nauczycieli oraz młodzieży szkolnej w latach 1980-1986. Punktem odniesienia jest powstanie i działalność na terenie trzech ówczesnych województw (suwalskie, białostockie, łomżyńskie) struktur NSZZ „Solidarność” Pracowników Oświaty i Wychowania. Zasadniczą treść książki tworzy opis szykan i represji wobec nauczycieli oraz młodzieży podejmowanych przez administrację oświatową (dyrekcje szkół, kuratoria), partyjną (PZPR), prokuraturę i sądownictwo powszechne, Milicję Obywatelską i SB oraz aparat wojskowy (wojskowi komisarze, sądy wojskowe). Działaniami SB wobec niezależnych inicjatyw młodzieżowych w Poznaniu w okresie 1980-1984

---

¹⁵ Jacek W. Wołoszyn, *Chronić i kontrolować. UB wobec środowisk i organizacji konspiracyjnych młodzieży na Lubelszczyźnie (1944-1956)*, Warszawa 2007.

¹⁶ *Druga konspiracja niepodległościowa. Tajne organizacje młodzieży szkolnej Lublina i Lubelszczyzny w latach 1944-1956*, red. J. Ziółek, Lublin 2001.

¹⁷ Eugeniusz Bachta, *Młodzieżowe konspiracyjne organizacje niepodległościowe w województwie rzeszowskim w latach 1944-1956*, Przemyśl 1997.

¹⁸ Marek Wierzbicki, *Postawy członków ZMP wobec rzeczywistości epoki stalinizmu*, [w] *„Jesteście naszą wielką szansą”. Młodzież na rozstajach komunizmu*, red. P. Ceranka i S. Stępień, Warszawa 2009; tenże, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa 2006.

¹⁹ *Młodzież w oporze społecznym 1944-1989*, red. M. Kała, Ł. Kaminski, Wrocław 2002.

²⁰ Jarosław Schabieński, Krzysztof Sychowicz, *Marzenia o orle w koronie. Nauczyciele i młodzież Polski północno-wschodniej wobec władzy w latach 1980-1986*, Białystok 2004.

poświęcony jest artykuł Przemysława Zwiernika²¹, a m.in. sytuacji w lubelskiej oświacie w okresie stanu wojennego artykuł Małgorzaty Chomy-Jusińskiej²².

Badania nad dziejami oświaty na Lubelszczyźnie w okresie 1944-1989 należy ocenić jako słabo zaawansowane. Efektem są jedynie dwie prace doktorskie (jedna z nich została opublikowana)²³, jedna monografia w części poświęcona pierwszym latom po wojnie²⁴ oraz kilka artykułów²⁵. Żaden z autorów nie wspomniał o jakichkolwiek formach oddziaływania aparatu bezpieczeństwa na oświatę. Nawet autorzy najnowszych prac z zakresu dziejów edukacji w PRL pomijają problem działań aparatu bezpieczeństwa wobec szkół, uczniów i nauczycieli²⁶.

Stan badań nad problemem oddziaływania aparatu bezpieczeństwa na oświatę jest, jak wynika z przeglądu literatury, niezadowolający. W związku z tym autor postawił sobie za cel zbadanie w jakich okolicznościach i z jakich powodów szkoła, nauczyciel i uczeń z terenu Lubelszczyzny mogli znaleźć się w sferze zainteresowań organów bezpieczeństwa państwa, w jaki sposób inwigilowano środowisko oświatowe, jak budowano w nim agenturę, jak postępowano z niepokornymi i nieposłusznymi, a także jakie były stosunki administracji oświatowej i kierownictwa szkół z aparatem bezpieczeństwa.

---

²¹ Przemysław Zwiernik, *Opór i działalność organizacyjna młodzieży poznańskich szkół średnich w latach 1981-1984*, [w] *Stan wojenny w Wielkopolsce*, red. S. Jankowiak, J. Miłosz, Poznań 2004.

²² Małgorzata Choma-Jusińska, *Lubelszczyzna*, [w] *Stan wojenny w Polsce 1981-1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003.

²³ Jerzy Doroszewski, *Szkolnictwo i oświata na Lubelszczyźnie w latach 1944-1948*, Lublin 1979 (niepublikowana); Danuta Witek, *Szkolnictwo podstawowe Lubelszczyzny w latach 1944-1961*, Radzyń Podlaski 2005 (opublikowana).

²⁴ Barbara Kalinowska-Witek, *Kartka z dziejów oświaty lubelskiej. Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące Wacławy Arciszowej w Lublinie (1912-1949)*, Lublin 2012.

²⁵ J. Doroszewski, *Odbudowa szkolnictwa na terenie województwa lubelskiego w latach 1944-1945*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, 1972, t. 3; J. Doroszewski, *Sytuacja społeczno-polityczna nauczycieli na Lubelszczyźnie w latach 1944-1948*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1980, rocznik 24; J. Doroszewski, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące na Lubelszczyźnie w latach 1944-1948*. „Annales UMCS Sectio J”, 1989; E. Horoch, *Szkolnictwo na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po wyzwoleniu*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, 1972, t. 3; A. Koprucki, *Osiągnięcia oświaty i szkolnictwa na Lubelszczyźnie w okresie Polski Ludowej*, [w] *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, Lublin 1973; R. Kornacki, *Oświata Lubartowa w latach 1944-1984*, „Lubartów i Ziemia Lubartowska”, 1986; M. Krzyżanowski, *Rozwój placówek oświatowo-wychowawczych województwa lubelskiego w latach 1944-1963*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 1966, t.2; Z. Moskaluk, *Oświata powiatu lubartowskiego w działalności Rad Narodowych w latach 1944-1950*, „Lubartów i Ziemia Lubartowska”, 1980; Z. Nowicka, *Szkolnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim 1944-1968*, „Rocznik Lubelski”, 1970; S. Sitarz, *Stan szkolnictwa w powiecie hrubieszowskim po II wojnie światowej*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego”, 1988, nr 2; J. Smolarz, *Rozwój szkolnictwa i oświaty w powiecie lubartowskim w latach 1944-1969*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, 1971, t. 3; Cz. Wójcik, *Oświata i szkolnictwo Lubelszczyzny w 25-leciu Polski Ludowej*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, 1972, t. 3; E. Zachajkiewicz, *Przemiany organizacyjne szkolnictwa województwa lubelskiego w okresie XX-lecia Polski Ludowej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 1966, t. 2.

²⁶ Znamiennym przykładem jest praca Sabiny Bober, *Walka o dusze dzieci i młodzieży w pierwszym dwudziestolecu Polski Ludowej*, Lublin 2011, której autorka nawet nie skorzystała z archiwów IPN mimo, że badała zagadnienia, które tego wymagały – walka z religią w szkołach, działania szkolnych kół ZMP, ideologiczno-polityczna selekcja kadr nauczycielskich.

Za podstawę metodyczną badań przyjęta została strategia jakościowa. Odpowiedzi na pytania badawcze postanowiono poszukać w możliwie dokładnej analizie szczegółowych przypadków. W analizowanym materiale starano się przy tym dostrzec punkt widzenia konkretnej jednostki uczestniczącej w badanym procesie historycznym. Wnioski wyciągano poprzez analizę różnic i podobieństw w badanych szczegółowych przypadkach, warunków w których występowały oraz ich cech charakterystycznych. Oprócz typowej metody historycznej, w której wykorzystuje się źródła historyczne i różnego rodzaju pozostałości z przeszłości, a ich analiza umożliwia poznanie badanych zjawisk, osadzonych zawsze w jakimś kontekście kulturowym i historycznym, zastosowano też metodę zwaną teorią ugruntowaną²⁷. Opiera się ona na założeniu, że rzeczywistość społeczno-polityczną najlepiej rozumieją zaangażowani w nią aktorzy (instytucje i ludzie). Stąd też taki, a nie inny (opisany poniżej) dobór archiwaliów poddanych badaniu, wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa, struktury partyjne i instytucje oświatowe. W tej metodzie teoria rodzi się w miarę analizy akt i gromadzenia informacji, gdyż badacz nie kieruje się hipotezami sformułowanymi na wstępie, przed rozpoczęciem badań. Analiza materiału badawczego opierała się na indukcji i polegała na dokładnym studiowaniu zapisów w aktach w celu uchwycenia możliwie pełnej gamy cech, zasad i prawidłowości. W metodzie teorii ugruntowanej przy analizie korzysta się z wszelkiego rodzaju materiałów i przypadków uznanych przez badacza za istotne, analizując je pod kątem stworzenia jednego spójnego modelu badanego zjawiska. Poprzez zastosowanie metody porównawczej, dotyczącej wielu przypadków, starano się wygenerować kategorie ogólne i opisać badane procesy historyczne.

Podstawą badań była wymieniona już literatura, publikacje źródłowe zawierające dużo interesujących materiałów wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa²⁸ oraz zasoby archiwum lubelskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej (kwerenda w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN w Warszawie nie doprowadziła do

---

²⁷ Opis metody w pracy: Krzysztof Konecki, *Studia z metodologii badań jakościowych: teoria ugruntowana*, Warszawa 2000.

²⁸ *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956. Taktyka, strategia, metody*, cz. 1, Lata 1945-1947, wybór i opracowanie A. Paczkowski, Warszawa 1944, cz. 2, Lata 1948-1949, wybór i opracowanie A. Paczkowski, Warszawa 1996, cz. 3, Lata 1950-1952, wybór i opracowanie A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000, cz. 4, Lata 1953-1954, wybór i opracowanie G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004, cz. 5, Lata 1954-1956, wybór i opracowanie G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2011; *Dokumenty*, [w] „*Jesteście naszą wielką szansą*”. *Młodzież na rozstajach komunizmu 1944-1989*, red. P. Ceranka i S. Stępień, Warszawa 2009; *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971-1983*, oprac. M. Sobieraj, Lublin 2009; *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945-1989)*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004; *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (lipiec 1944 - czerwiec 1945)*, wybór i opracowanie L. Pietrzak, S. Poleszak, R. Wnuk, M. Zajączkowski, Warszawa 2004; *Służba Bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944-1978 – Centrala*, [w] Mirosław Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem*, Lublin 1999.

znalezienia takich akt, dotyczących badanej problematyki, których oryginały lub kopie nie znajdowałyby się w archiwum lubelskim). Badaniu poddano następujące grupy akt wytworzonych przez wojewódzkie, powiatowe i miejskie struktury aparatu bezpieczeństwa: administracyjne - rozporządzenia, uchwały, zarządzenia jednostek nadrzędnych, plany i sprawozdania z działalności operacyjnej, analizy działań poszczególnych komórek i pionów, raporty, meldunki, analizy sytuacyjne; akta prowadzonych spraw operacyjnych – wobec szkół, nauczycieli, organizacji nauczycielskich, uczniów, organizacji uczniowskich; akta kontrolno - śledcze postępowania przygotowawczego; akta osobowych źródeł informacji; akta osobowe funkcjonariuszy i osób represjonowanych; dokumentacja ewidencyjna - ewidencja operacyjna oraz opracowania wewnętrzresortowe.

Kwerendą objęto także zasoby Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Ministerstwo Oświaty, Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego, PPR, KC PZPR) oraz Archiwum Państwowego w Lublinie, a w szczególności zespoły: Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego, Inspektoratu Szkolnego Lubelskiego, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie – Wydział Oświaty, Komitetu Wojewódzkiego PPR/PZPR w Lublinie oraz komitetów powiatowych PPR/PZPR z terenu województwa lubelskiego. Poważnym utrudnieniem dla badań był fakt, że akta zarówno aparatu bezpieczeństwa jak i PZPR zostały w dużej części zniszczone lub rozkradzione. Z kolei akta instytucji oświatowych od początku lat sześćdziesiątych w niewielkim jedynie zakresie były przekazywane do właściwego archiwum państwowego. Do Archiwum Państwowego w Lublinie przekazano archiwalia pojedynczych szkół, a daty końcowe akt oświatowych w poszczególnych zespołach rzadko wykraczają poza pierwszą połowę lat pięćdziesiątych. Materiały Wydziału Oświaty Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie oraz wydziałów oświaty prezydiów powiatowych rad narodowych teoretycznie powinny sięgać do 1975 r., ale w praktyce niewiele można w nich znaleźć informacji na temat nauczycieli pracujących w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych. Po 1975 r. administracja oświatowa na Lubelszczyźnie (kuratoria oświaty w Lublinie, Białej Podlaskiej, Chełmie, i Zamościu) nie przekazała swoich akt do Archiwum Państwowego w Lublinie. Próby dotarcia do akt bezpośrednio w konkretnych instytucjach kończyły się odpowiedziami odmownymi (autor miał dostęp jedynie do archiwum zakładowego szkoły, w której przez kilka lat pełnił funkcję dyrektora).

Autor mimo, że zdawał sobie sprawę z rosnącej popularności historii mówionej, traktowanej jako źródło historyczne²⁹, celowo zrezygnował ze zbierania relacji i wspomnień żyjących uczestników badanych wydarzeń. W przypadku pracowników aparatu bezpieczeństwa powodem była ich niechęć do ujawniania jakiegokolwiek informacji o swojej pracy. U nauczycieli zaś autor dostrzegł tendencję do marginalizowania i wybielania własnego udziału w procesie polityczno-ideologicznej indoktrynacji, co stoi w sprzeczności do obrazu oświaty wyłaniającego się z akt, zarówno oświatowych, jak i partyjnych oraz wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa. Problem ten został dobrze uchwycony przez uczestników konkursu „Historia Bliska” organizowanego przez Ośrodek Karta³⁰. Ci, którzy podjęli się opisanie pracy nauczycieli w okresie PRL dostrzegli, że większość pedagogów odmawiała podzielenia się swoimi wspomnieniami. Pozostali przekazywali wyidealizowany obraz pracy w szkole w okresie PRL, wyraźnie różniący się nawet od tego, który można było odczytać ze szkolnych kronik i protokołów posiedzeń rad pedagogicznych³¹. Ta konstatacja znajduje potwierdzenie w doświadczeniach badawczych autora – emerytowani nauczyciele oraz ci spośród czynnych zawodowo, którzy pracowali przed 1989 r. starają się wyprzeć ze świadomości fakt, iż w wielu przypadkach pracowali *na pierwszej linii frontu ideologicznego*. Potwierdzeniem są także nieliczne opublikowane wspomnienia nauczycieli dotyczące okresu PRL³². Pamiętniki nauczycieli zebrane w siedemdziesiątą piątą rocznicę powstania ZNP są dokumentacją bardziej bohaterskiej przeszłości polskiej oświaty z lat likwidacji analfabetyzmu, niż zapisem pracy szkoły w realiach systemu totalitarnego³³. Inny charakter mają wspomnienia zebrane w tomie *Na przełomie, Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944-1956*³⁴ opublikowanym przez Instytut Badań Edukacyjnych i Polskie Towarzystwo Pedagogiczne. Autorzy niektórych tekstów nie unikają refleksji nad problemami indoktrynacji oraz partyjnego i ubeckiego nadzoru, a także represji. Z tym, że taki zbiór wspomnień nauczycieli należy do wyjątków. Wspomnienia dostępne w bibliotekach cyfrowych prezentują pracę nauczycieli bez jakiegokolwiek odniesień do wykonywania obowiązków

---

²⁹ Więcej na temat historii mówionej: Marta Kurkowska-Budzan, *Informator, świadek historii, narrator – kilka wątków epistemologicznych i etycznych oral history*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, 2011, nr 1, dostępny w <http://www.ceeol.com/>; Izabela Lewandowska, *Oral history we współczesnej Polsce - badania, projekty, stowarzyszenia*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, 2011, nr 1, dostępny w <http://www.ceeol.com/>.

³⁰ Ośrodek Karta - http://www.karta.org.pl/Programy/_Historia_Bliska_/37

³¹ Mateusz Dudarski, Joanna Ruplewicz, Dorota Siedlecka, *Praca nauczycieli SP nr 79 w czasach PRL-u. Pomiędzy systemem a jednostką*, <http://www.uczyc-sie-z-historii.pl/pl/historia-bliska/archiwum/prace/10>.

³² Do nielicznych należy *Wspomnienie Wojciech Książka z weryfikacji w ZSZ w Pucku* zamieszczone w pracy *Stan wojenny – wspomnienia i oceny*, red. J. Kulas, Warszawa 1999.

³³ *Pamiętniki nauczycieli: w 75-lecie ZNP*, red. J. Chałasiński, Warszawa 1980.

³⁴ *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944-1956*, oprac. E. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.

ideologiczno-politycznych, do bieżących wydarzeń politycznych, a także do istnienia rządzącej partii i aparatu bezpieczeństwa³⁵. Znamienny jest także fakt, że w wielu dostępnych w Internecie projektach polegających na zbieraniu relacji i wspomnień uczestników różnych wydarzeń, brak jest wypowiedzi nauczycieli (stan na lipiec 2012 r.)³⁶. Mimo wszystko, zgodnie z zasadami teorii ugruntowanej, autor nie unikał wykorzystywania tekstów napisanych przez nauczycieli. Jako źródło informacji wykorzystano wspomniane już prace współtwórców nauczycielskiej „Solidarności”, niektóre relacje oraz książki wspomnieniowo-badawcze dwóch innych lubelskich pedagogów³⁷.

W związku z tym, że praca oparta jest głównie na aktach wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa, konieczne wydaje się odniesienie do pojawiających się wątpliwości w sprawie wiarygodności tych akt. Autor popiera stanowisko Filipa Musiała, który w jednej z publikacji stwierdził, iż po kilku latach intensywnej pracy z archiwaliami komunistycznych służb specjalnych, on i znani mu badacze wyrażają przekonanie o dużej wiarygodności i przydatności tych archiwaliów do badań historycznych³⁸. Nie zapominajmy, że aparat bezpieczeństwa był strukturą państwową, która nie tworzyła akt z myślą o wprowadzaniu w błąd władz partyjno-państwowych, ani tym bardziej przyszłych historyków (o możliwości udostępnienia tych materiałów historykom nikt wtedy nawet nie myślał). Akta miały jak najlepiej służyć bieżącej działalności. Dlatego nie można ich z góry deprecjonować. Wystarczy badać je z zastosowaniem prawidłowych zasad krytyki źródła historycznego i pamiętać o realiach, w których były tworzone. Efekty uzyskane dzięki archiwaliom wytworzonym przez aparat bezpieczeństwa nie mogą być traktowane inaczej, niż efekty badań opartych na materiałach dowolnych urzędów i instytucji państwowych. Niemniej, należy poważnie potraktować przestrogi Andrzeja Paczkowskiego³⁹ oraz Antoniego Dudka i Zdzisław Zblewskiego⁴⁰. Badacze ci twierdzą, że do materiałów wytwarzanych i gromadzonych przez aparat bezpieczeństwa z kilku ważnych powodów należy podchodzić ze zdwojoną ostrożnością. Instytucja ta bowiem dla celów operacyjnych czasami wytwarzała dokumenty fałszywe. Koncentrowała się na gromadzeniu głównie informacji stawiających

---

³⁵ Mieczysław Lejman, *Pamiętnik nauczyciela*, Jeleniogórska Biblioteka Cyfrowa, http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/2196/wspomnienia_Mieczysław+Lejman.pdf.

³⁶ Zbiór linków do tych projektów: <http://swiadkowiehistorii.pl/>.

³⁷ Marian Giermakowski, *Szkoła im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Lublinie w latach 1915-1990*, Lublin 1995; Tadeusz Kącki, *Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie i ich uczniowie 1866-2000*, Lublin 2000.

³⁸ Filip Musiał, *Zamiast wprowadzenia: archiwalia komunistycznego aparatu represji*, [w] *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 7-62.

³⁹ Andrzej Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa jako źródło: co już zrobiono, co można zbadać*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2003, nr 1, s. 9-22.

⁴⁰ Antoni Dudek, Zdzisław Zblewski, *Materiały operacyjne służb specjalnych PRL jako źródło historyczne. Uwarunkowania metodologiczne*, „Aparat represji w Polsce Ludowej 1944-1989”, 2004, nr 1, s. 26-32.

rozpracowywane lub werbowane osoby w negatywnym świetle. Niekiedy wymuszała zeznania potwierdzające określone tezy. Prowadziła gry operacyjne, w trakcie których prowokowano pewne osoby do określonych zachowań, zniekształcając tym samym motywy i przebieg ich działań. Jednakże rzetelna krytyka źródeł oraz ich wzajemne konfrontowanie pozwala w dużej mierze uniknąć wspomnianych pułapek. Należy przy tym wyraźnie podkreślić, że materiały wytworzone lub zgromadzone przez aparat bezpieczeństwa są bardzo użyteczne do badania tego fragmentu rzeczywistości społecznej, który znajdował się w sferze zainteresowań służb specjalnych.

Praca ma układ problemowo – chronologiczny i składa się z dwóch części. Pierwsza poświęcona jest wprowadzeniu czytelnika w podstawowe aspekty funkcjonowania oświaty i aparatu bezpieczeństwa w badanym okresie. Autor uznał, że jest to niezbędne dla dobrego zrozumienia szczegółowych wywodów o działaniach aparatu bezpieczeństwa wobec oświaty zamieszczonych w części drugiej. Dlatego też w części pierwszej znalazł się krótki rozdział opisujący położenie oraz administracyjne i ludnościowe przekształcenia Lubelszczyzny, drugi rozdział przedstawiający przemiany organizacyjne w oświacie, dominację pedagogiki autorytarnej oraz indoktrynacyjną rolę szkoły i trzeci obrazujący przemiany organizacyjne aparatu bezpieczeństwa i zasady pracy operacyjnej. Tekst rozdziału drugiego został oparty głównie na wcześniejszych badaniach autora, poświęconych funkcjonowaniu oświaty w okresie PRL oraz na badaniach z zakresu pedagogiki prowadzonych przez Małgorzatę Kosiorek⁴¹, zaś w rozdziale trzecim wykorzystano wspomniane już badania innych autorów opisujące zasady działania i przekształcenia aparatu bezpieczeństwa oraz opublikowane dokumenty, kluczowe dla działalności aparatu bezpieczeństwa. Pojawiające się w pierwszej części rozważania o społecznych skutkach funkcjonowania oświaty zdominowanej przez ideologiczno-polityczne cele stawiane przez partię władzy⁴², pedagogikę autorytarną oraz ingerencje aparatu bezpieczeństwa, opierają się głównie na badaniach socjologicznych Hanny Świdy-Ziemby⁴³.

Część druga zawiera analizę głównych obszarów rzeczywistości, w których dochodziło do relacji oświata – aparat bezpieczeństwa na Lubelszczyźnie. Zaprezentowano wyniki badań nad następującymi problemami: nauczyciele i uczniowie osobowymi źródłami

---

⁴¹ Małgorzata Kosiorek, *Pedagogika autorytarna. Geneza, modele, przemiany*, Kraków 2007.

⁴² Andrzej Paczkowski we wstępie do pracy „*Centrum władzy w Polsce 1948-1970*” (Warszawa 2003, s. 8) odróżnia *partię rządzącą*, to jest taką, która może przegrać wybory i znaleźć się w opozycji od *partii władzy* (organizacji władczej), która nie jest narażona na wyborcze wyroki.

⁴³ Hanna Świda-Ziemba, *Człowiek wewnętrznie zniewolony*, Warszawa 1997; *Mechanizmy zniewalania społeczeństwa – refleksje u schyłku formacji*, Warszawa 1990; *Młodzież w PRL. Portrety pokoleń w kontekście historii*, Kraków 2010.

informacji, nauczyciele rozpracowywanymi figurantami, szkoła obiektem obserwacji, walka z obecnością katechezy i symboli religijnych w szkole, walka z nauczycielską „Solidarnością” oraz zwalczanie niezależnych i opozycyjnych działań uczniów. W ramach każdego rozdziału przedstawiono m.in. szczegółowe, typowe przypadki, dobrane pod kątem jak najpełniejszego zilustrowania analizowanego problemu.

Dla pełniejszego ukazania klimatu czasów Polski Ludowej/PRL opisy postaw, poglądów i działań zostały stworzone z wykorzystaniem ówczesnej *nowomowy*. Takie specyficzne słownictwo wyróżnione jest kursywą. W przypisach odnoszących się do akt aparatu bezpieczeństwa i aparatu partyjnego nie zawsze podawane są numery kart. Wynika to z faktu, że część informacji jest efektem eksploracji całej teczki, a nie konkretnej karty.